

Kulturní a sociálně ekonomické zdroje nerovností v šancích na dosažení vysokoškolského vzdělání v České republice v letech 1948 - 1999¹

Petr Matějů - Blanka Řeháková - Natalie Simonová²
Sociologický ústav AV ČR, Praha

Cultural and Socio-Economic Origins of Unequal Opportunities in Attaining Higher Education in the Czech Republic (1948 – 1999). The article addresses the development of higher education in the Czech Republic after 1989. Czech higher education has changed profoundly since 1989. The most significant *structural* changes in the Czech tertiary education system addressed in the paper are *decentralization* and *diversification*. With an understanding of the basic parameters of both the contemporary political and institutional reforms and those in effect prior to November 1989, the authors address the question of how inequalities in access to tertiary education have evolved in the Czech Republic. Authors have formulated a hypothesis, which claims that the period of stable inequalities in the years 1948-89 was replaced by a period of growing inequalities during the post-communist transformation (1989-1999). The study devotes the most attention to the cultural and socio-economic (class) dimensions of social origin and gender, and their influence on the chances of attaining higher education. The authors consider the comparison of the levels of inequality during the communist era and in the post-communist era to be of particular importance. Theoretically they have drawn on the work of Raftery and Hout (1996) and Hanley and McKeever (1997), who discovered that the chances of attaining higher education among individuals from families with a low social status can only increase on the condition that the demand for the given level of education has first of all been satiated among all the strata disposing of social and cultural capital. Using a loglinear analysis the authors modelled the influence of social origin on the chances of making a successful transition between secondary and tertiary education in the years between 1948 and 1999. The initial hypothesis of the growing influence of social origin on this transition in the period after 1989 was confirmed by the authors in their analysis of data. They see an explanation for this trend in the insufficient degree of expansion of the tertiary sector of education, which is incapable of satisfying the continually growing demand for higher education amidst circumstances in which socio-economic inequalities are on the rise.
Sociológia 2004 Vol 36 (No. 1: 31-56)

V této stati si klademe za cíl popsat současný trend ve vývoji nerovností v šancích na dosažení vysokoškolského vzdělání v České republice, a to v dlouhodobé historické perspektivě. Vycházíme z předpokladu, že současný stav je logickým důsledkem řady institucionálních reforem terciárního vzdělání, rozličných politických zásahů a vývoje právních předpisů jak v socialistickém

¹ Práce na této stati byly umožněny grantem od Grantové agentury České republiky č. 403/03/340 na projekt *Ekonomické, sociální a kulturní zdroje vzdělanostních nerovností a determinanty životního úspěchu: první fáze longitudinálního výzkumu* 403/03/340 a dále grantem od Grantové agentury Akademie věd České republiky *Bariéry implementace investičního přístupu k financování vysokoškolského studia*. (grant č. S7028203). Výzkum nerovností v přístupu k vyššímu vzdělání byl dále podpořen grantem od Nadace CERGE-EI v rámci programu Global Development Network a grantem od OSF Praha na projekt *České vysoké školství na křižovatce* uděleným Institutu pro sociálně ekonomické analýzy.

² Adresa: Doc. PhDr. Petr Matějů, PhD., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, Praha 1, 110 00, tel./ fax: 0042 222 220 678, e-mail: mateju@soc.cas.cz; RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, Praha 1, 110 00, tel.: 0042 221 183 232, fax: 0042 222 220 143, e-mail: rehakova@soc.cas.cz; PhDr. Natalie Simonová, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, Praha 1, 110 00, tel./ fax: 0042 222 220 678, e-mail: simonova@soc.cas.cz

Československu, tak v polistopadové České republice. Největší pozornost věnujeme vlivu kulturní a sociálně – ekonomické (třídní) dimenze sociálního původu a pohlaví na šance dosáhnout vysokoškolského vzdělání. Právě třídní „příslušnost“ a pohlaví byly totiž za minulého režimu těmi dimenzemi vzdělanostních nerovností, o jejichž „narovnání“ šlo komunistickým vládám především³. Oproti tomu vlády postkomunistické se rozhodly ponechat vývoj nerovností svému vlastnímu osudu, aniž by se snažily přijetím konsistentní politiky snížit vysokou hladinu nerovností, zděděnou ze socialistické éry⁴.

Pro porozumění současnému vývoji nerovností v přístupu k vysokoškolskému vzdělání je tedy v první řadě nezbytné porovnat hladinu nerovností během komunistického a postkomunistického období. Srovnání těchto dvou vývojových period může kromě obohacení našich znalostí o českém vzdělávacím systému přispět také k zodpovězení obecnější otázky, a sice jak tyto dva historicky unikátní typy sociálního přerodu („budování socialismu“ a „přechodu k demokracii“) utvářely podobu nerovností v přístupu k vysokoškolskému vzdělání. Poslední studie věnující se problematice sociálních nerovností (např. Večerník, J., 2001; Matějů, P. – Kreidl, M., 2001) ukazují, že se role vzdělání jakožto distribučního faktoru v systému sociální stratifikace významně proměnila. Zdá se dokonce, že můžeme mluvit o revoluci v ekonomické návratnosti vysokoškolského vzdělání.

V České republice, která před rokem 1989 patřila mezi nejvíce rovnostářské státy (t.j. státy s minimální příjmovou diferenciací), se totiž vliv dosaženého vzdělání na příjem jednotlivce mezi lety 1988 a 1996 zdvojnásobil. (Večerník, J., 2001) Zatímco v roce 1988 přinášel každý rok školní docházky bonus ve výši 4% ze mzdy, v roce 1996 to již bylo 8%. V tomtéž období se poměr mezd mezi lidmi s vysokoškolským vzděláním a lidmi, kteří zakončili svá studia maturitou, zvýšil z 1,48 na 2,37. Podobný vývoj byl zaznamenán i v dalších postkomunistických zemích. Mezinárodní komparativní údaje OECD (OECD 2002) dokonce ukazují, že vysokoškolské vzdělání je v postkomunistických zemích spojeno s ještě větší návratností v podobě vyšších příjmů, než je tomu v některých vyspělejších státech světa. Důvodem, proč jsou v tranzitivních ekonomikách vysokoškolsky vzdělaní lidé *relativně* lépe (ve srovnání s méně vzdělanými lidmi) placeni než v ekonomikách rozvinutějších, je zřejmě stále ještě nenasycená poptávka po kvalifikované pracovní síle.

³ Třídní příslušnost a pohlaví byly totiž těmi faktory, které způsobovaly největší nerovnosti a jejichž kontrolou se nejsnadněji dosahovalo příslušných kvót v praxi.

⁴ Jak dokazují publikace věnované tomuto tématu např. Boguszak, Matějů, Peschar (1990), Shavitt, Blossfeld (1993) a pod. nerovnosti v socialistickém Československu nebyly o nic menší než v západních společnostech, ačkoli se zde oficiálně tvrdilo pravý opak.

Změny v ekonomické návratnosti vzdělání měly také za následek výrazné zlepšení pozice vzdělání mezi subjektivně pocíťovanými determinantami životního úspěchu. Ačkoli vnímaná role vzdělání pro strategie životního úspěchu je v postkomunistických zemích stále daleko pod úrovní typickou pro rozvinuté země, i zde došlo k významnému posunu (graf 1). Na základě této skutečnosti lze tvrdit, že vysokoškolské vzdělání se v postkomunistických zemích konečně dočkalo většího ocenění. Takový hodnotový i materiální posun však s sebou logicky nese i větší aspirace studentů, týkající se především terciární úrovně školství. Rostoucí *ekonomická i sociální hodnota* vzdělání, projevující se v příjmové diferenciaci a v příznivém vývoji vztahů mezi vzděláním, prestiží, sociálním statusem a subjektivní percepcí sociálního postavení (Matějů, P. – Kreidl, M., 2001), staví do stále ostřejšího světla omezenou nabídku vzdělanostních příležitostí, která je jednou z příčin velkých nerovností v přístupu k vysokoškolskému vzdělání mezi sociálními třídami. Není pochyb o tom, že podobně jako ve vyspělých zemích i u nás se otázka rovnosti v přístupu ke vzdělání stane závažným společenským a politickým tématem.

Vývoj vzdělanostních nerovností z teoretické perspektivy

Protože tento článek není teoretickou statí, nelze se podrobně zabývat všemi významnými přístupy k rovnosti a spravedlnosti v procesu vzdělávání⁵. S ohledem na hlavní cíl této práce se omezíme na uvedení nejdůležitějších teorií, které nám umožní formulovat příslušné hypotézy o vývoji nerovností v přístupu k vysokoškolskému vzdělání po pádu komunismu a zasadit je do širšího teoretického kontextu. Zmíníme šest relevantních teorií a hypotéz: modernizační teorii, teorii kulturní reprodukce, teorii „maximálně udržované“ nerovnosti, teorii racionálního jednání, hypotézu o socialistické transformaci a teorii udržování statusu.

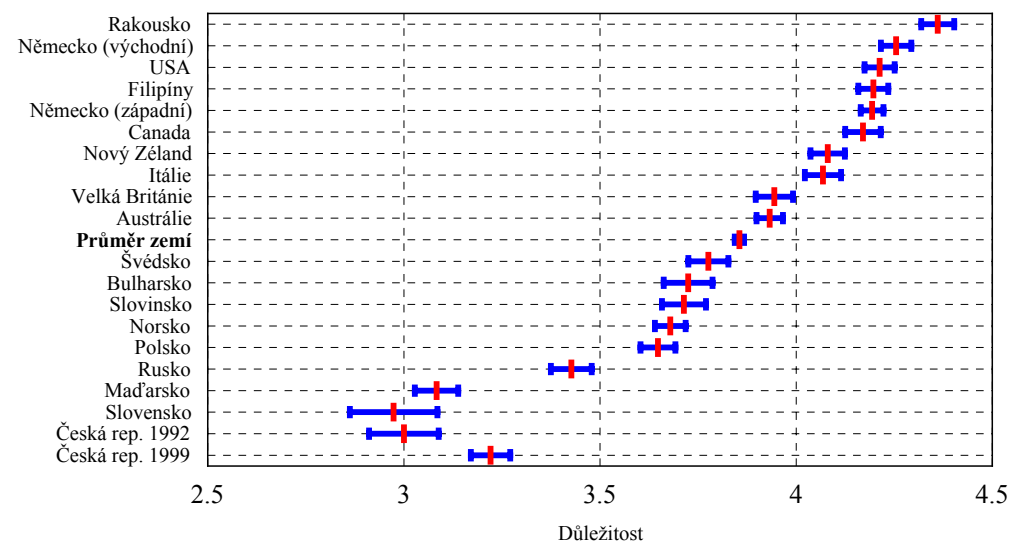
Modernizační teorie (Blau, P. M. – Duncan, O. D., 1967; Featherman, D. L. – Hauser, R. M., 1978; Treiman, D. J., 1970) je založena na tvrzení, že vliv sociálního původu na dosažené vzdělání v čase klesá v důsledku postupující industrializace. Tato teorie vychází z předpokladu, že industrializace přináší nejen rostoucí poptávku po kvalifikované pracovní síle, ale také změnu v principech alokace jedinců do zaměstnaneckých pozic. Výsledkem rostoucích vzdělávacích příležitostí a změny principů v alokaci vzdělání je pokles vlivu sociálního původu na dosažené vzdělání jedinců. Tento vývoj na poli vzdělanostních nerovností je tedy přirozeným důsledkem společenské změny, jejímž základním atributem je

⁵ Posledním takovým pokusem zpracovat dosavadní literaturu věnující se nerovnosti a spravedlnosti na poli vzdělání je kniha *In Pursuit of Equity in Education*, 2001 ed. by Walo Hutmacher, Douglas Cochrane, Norberto Bottani, psaná z perspektivy praktické vzdělávací politiky. Ukazuje se, že problematika spravedlivého přístupu ke vzdělání se stává stejně jako ve vyspělých zemích jedním z centrálních témat také tranzitivních nebo méně vyspělých ekonomik.

zvyšování efektivity fungování sociálního systému. Empirické ověření této teorie, které poprvé provedli Blau a Duncan (1967) a po nich Featherman a Hauser (1978), prokázalo, že (minimálně ve Spojených státech) efekt sociálního původu na proces dosahování vzdělání skutečně poklesl a že navíc nezanedbatelnou část třídní nerovnosti v přístupu k vysokoškolskému vzdělání lze vysvětlit spíše sociálně-psychologickými než sociálně-ekonomickými faktory. (Sewell, W., 1971; Sewell, W. – Hauser, R. M., 1975; Hauser, R. M. – Tsai, S. L. – Sewell, W., 1983)

Graf č. 1: Percepce významu vzdělání pro dosažení úspěchu v životě

(Otázka: Jak důležité je podle vás vzdělání pro to, aby člověk v životě dosáhl úspěchu? 1. Vzdělání není vůbec důležité – 5. Vzdělání má zásadní důležitost.)

Zdroj: ISSP 1992 (všechny uvedené země), 1999 (pouze ČR)

Teorie kulturní reprodukce však polemizuje se samou podstatou modernizační teorie. Protože se vzdělání v moderních industriálních společnostech stalo nejdůležitějším faktorem ekonomického úspěchu a ideologie výkonu byla povýšena na dominantní společenskou normu distributivní spravedlnosti, privilegované sociální vrstvy opustily svou dosavadní strategii coby nástroj sloužící k udržení výhod pro své potomky. Namísto doposud uplatňovaného principu askripce vyvinuli novou strategii, která předává výhody další generaci způsobem, který je více kompatibilní s ideologií výkonu. V této strategii hraje významnou roli „kulturní kapitál“. V návaznosti na teorii různých forem kapitálu

P. Bourdieuh (Bourdieu, P., 1973, 1986) vznikl silný proud analytické práce usilující o odhalení významu mezigenerační transmise *kulturních* a *sociálně-ekonomických* zdrojů v reprodukci nerovností. Podle teorie kulturní reprodukce se udržování socio-ekonomických privilegií realizuje především na úrovni post-sekundárního vzdělání, zatímco na nejnižších úrovních vzdělávacího systému působí spíše dimenze kulturní. Podle této teorie tedy *celkový* efekt sociálního původu klesá pouze v případě vzdělanostních přechodů (tranzicí) mezi nižšími stupni vzdělání, zatímco v přechodech k vyšším stupňům se postupně prosazují ekonomické faktory.

Mezi neúspěšnější pokusy vystavit předchozí teorii empirickému ověření patří analýzy Paula De Graafa (1986) a Paula Di Maggia (1982). Tím, že v sociálním původu oddělili *kulturní* dimenzi od *ekonomické* dimenze, mohli nakonec ukázat, že vliv kulturních zdrojů rodiny na dosažené vzdělání dětí nezávisí na její ekonomické situaci. De Graaf navíc zjistil, že (alespoň co se týče Nizozemí) *stabilita* celkového efektu, který má na dosažené vzdělání dětí rodinný socio-ekonomický status, může být vysvětlena dvěma částečně se prolínajícími procesy s opačnými důsledky: poklesem vlivu *ekonomických* zdrojů a nárůstem vlivu *kulturních* zdrojů. Di Maggio dokonce ukázal, že investice do kulturního kapitálu představuje specifický prvek statusové kultury, která předurčuje budoucí úroveň vzdělání dětí, kterého dosáhnou nezávisle na třídním postavení.

Pokus, který chtěl prokázat, že socialismus skutečně vedl k často deklarovanému snížení vlivu socio-ekonomického původu rodiny na dosažené vzdělání dětí, překvapivě prokázal pravý opak. I když Matějů a Peschar (1990) zjistili, že na konci osmdesátých let byl celkový efekt socio-ekonomického statusu rodiny na dosažené vzdělání dětí v Československu slabší než v Nizozemí, efekt jeho ekonomické dimenze byl ve skutečnosti v Československu silnější.

Koncept „maximálně udržované nerovnosti“, jehož autory jsou Raftery a Hout (1993), tvrdí, že privilegované sociální vrstvy disponují dostatečným potenciálem k tomu, aby si udržely přednostní přístup k vysokoškolskému vzdělání. Šance skupin s nízkým statusem mohou tím pádem růst pouze za předpokladu, že poptávka po daném stupni vzdělání bude v první řadě nasycena ve vyšších statusových vrstvách. Pravděpodobnost, že děti rodičů s nízkým statusem úspěšně překonají tranzici mezi dvěma úrovněmi vzdělání, se zvýší pouze za předpokladu, že vzdělávací systém bude expandovat a v důsledku této expanze se zmírní výběrová kritéria (například tím, že dojde k odstranění školného, sníží se náročnost přijímacích zkoušek a pod.). Raftery a Hout podepřeli svou hypotézu analýzou irských dat pokrývajících období mezi lety 1921 až 1975. Ukázali, že expanze vzdělanostních příležitostí vedla k nárůstu šancí znevýhodněných sociálních skupin studovat na vyšších stupních vzdělávacího systému a to spíše díky zmírnění kritérií selekce (tak, aby mohlo být přijato co nejvíce studentů) než

prostřednictvím změny samotných principů vzdělanostní stratifikace. Svou analýzu shrnují tvrzením, že navzdory určité redukci vlivu třídního původu na dosažené vzdělání nebyla třídní nerovnost odstraněna, ale byla odsunuta směrem k vyšším stupňům vzdělání.

Nejnovějším pokusem, jak vysvětlit přetrvávající třídní nerovnosti v šancích na dosažení vyššího vzdělání v moderních industriálních společnostech, je *teorie racionálního jednání*, vypracovaná Johnem Goldthorpem a Richardem Breenem. (Goldthorpe, J., 1996; Breen, R. - Goldthorpe, J., 1997) Goldthorpův přístup k problematice přetrvávajících třídních nerovností v procesu dosahování vzdělání je součástí jeho úsilí o reorientaci třídní analýzy jak marxistické, tak liberální, orientované primárně na makro-sociální vysvětlení dynamiky třídní struktury (utváření tříd v duchu marxistického pojetí a rozklad tříd v duchu liberálních teorií) směrem k teoreticky dobře zakotvenému vysvětlení neměnných (empiricky doložených) a přetrvávajících třídních rozdílů v životních šancích. Protože vzdělání hraje klíčovou roli v determinaci životních šancí jednotlivců, je třeba najít hodnověrné teoretické vysvětlení pro zjevnou stabilitu šancí v dosahování vysokoškolského vzdělání. Podle Goldthorpa však může být takové vysvětlení nalezeno jen stěží, pokud nevezmeme v úvahu *mikro-sociální* kořeny *makro-sociálních* „konstant“. Abychom porozuměli přetrvávajícím nerovnostem, musíme vzít v úvahu „pojem racionality“ (*notion of rationality*), předpokládající, že sociální aktéři mají své cíle a alternativní prostředky k jejich dosažení. Při výběru z těchto prostředků poměřují náklady, rizika a výnosy a nejednají pouze podle sociálních nebo kulturních norem nebo hodnot typických pro třídu, ke které náleží. (Goldthorpe, J., 1996, s. 485)

Goldthorpova teorie racionálního jednání je ve své části věnující se třídní determinaci vzdělanostní kariéry v podstatě rozpracováním Boudonovy teorie reprodukce vzdělanostních nerovností. Ta je založena na předpokladu, že školní kariéra je sledem rozhodnutí, ve kterých sociální aktér vyhodnocuje a porovnává užitek, náklady a riziko plynoucí z volby té které vzdělávací dráhy, např. z volby mezi pokračováním ve studiu nebo jeho opuštěním atd. (Boudon, R., 1974) Goldthorpe akceptoval Boudonovo rozlišení mezi „*primárními*“ vlivy (schopnostmi, školním výkonem) a „*sekundárními*“ vlivy (faktory, které působí v té fázi, ve které se vzdělávací systém větví). Vyvinul teoretický a analytický přístup vycházející z toho, že „pozornost musí být zaměřena spíše na sekundární než primární vlivy, pokud má být otázka změny či spíše absence změny v třídních rozdílech za podmínek expanze vzdělávacího systému efektivně uchopena“. (Goldthorpe, J., 1996, s. 491)

Toto východisko je v souladu s dalším explicitním předpokladem, a sice, že expanze vzdělávacího systému vede ke slábnutí role primárních faktorů (selektivita založená na výkonu slábne s každou následnou tranzicí). To má za

následek, že stále větší počet dětí usiluje ve svém vzdělávání o stále ambicióznější cíle. Rozdíly mezi třídami při dosahování těchto cílů přetrvávají, protože u nich nedošlo k téměř žádné změně ve způsobu vyhodnocování poměru mezi náklady a výnosy. Jinými slovy, ačkoli relativní zisk z dosažení vyššího vzdělání je optikou nižších tříd větší (protože je očekávána vzestupná mobilita), relativní náklady jsou také větší (prostředky vynaložené na vzdělání jsou měřeny výší rodinného příjmu) a větší je tudíž i riziko neúspěchu (buď v podobě zanechání studia nebo v podobě překážek při snaze získat jako absolvent adekvátní zaměstnání). Tento princip platí bez ohledu na to, jak zdatně si jedinec vede na poli primárních vlivů (schopností, skutečné školní výkonnosti).

Všechny výše zmíněné teorie, ačkoli velmi často vycházely ze specifických podmínek nebo analýzy dat jedné země, aspirují na všeobecnou platnost. To samé však nelze tvrdit o různých pokusech vysvětlit vývoj nerovností v přístupu k vysokoškolskému vzdělání v bývalých komunistických zemích. Důvodem je skutečnost, že tyto sociální systémy byly pod vlivem odlišných mechanismů a velmi specifických vztahů vytvořených a udržovaných autoritářskými režimy a jejich specifickými politikami.

Podle *hypotézy socialistické transformace* přinesly reformy vzdělávacích systémů v socialistických zemích a s nimi spojená politická opatření (zejména zavedení tzv. kvótního systému při přijímání na vysoké školy) počáteční snížení vlivu sociálního původu na dosažené vzdělání. Nicméně jakmile se nové elitě podařilo zajistit si nejruznější výhody a převzít kontrolu nad vzdělávacím systémem, dokázala svým dětem zabezpečit vzdělanostní výhody. Z tohoto důvodu se vliv sociálního původu v pozdějších letech fungování socialistických režimů zvyšoval a to až na úroveň před rokem 1948. (Matějů, P., 1993)

Na hypotézu socialistické transformace reagoval Hanley (2001), který počáteční redukci vlivu sociálního původu připsal expanzi vzdělávacího systému. Zároveň zpochybnil skutečný vliv kvótního systému při přijímání na střední a vysoké školy. Jeho analýza nicméně potvrdila, že selekce na základě politických kritérií byla prováděna během období normalizace, nastolené po sovětské invazi v roce 1968. Hypotéza o roli redistribučních praktik, jakou byl např. zmíněný systém kvót, však byla podpořena také Kreidlem (2001), který ukázal, že vliv sociálně-ekonomického statusu rodičů na úspěch v tranzici mezi nižším středním a vyšším středním vzděláním se mezi lety 1948 až 1953 skutečně snížil.

Podle *teorie udržování statusu*, která byla rovněž formulována s ohledem na vývoj v socialistických zemích, byli členové předkomunistických elit (vysocí úředníci a odborníci) schopni přenést vlastní privilegia na své děti i v podmínkách nově nastoleného režimu, a to především díky svému sociálnímu a kulturnímu kapitálu. Z tohoto důvodu se nerovnosti v alokaci vzdělání nesnížily. (Hanley, E. – McKeever, M., 1997) Tato hypotéza je *de facto* aplikací teorie kulturní

reprodukce na socialistický systém. Stejně tak Wong (1998) prokázal silný vliv různých typů kapitálu, kterými jednotlivé rodiny disponují a nasazují je podle potřeby tak, aby zajistily pro své potomky požadované vzdělání. Zároveň ukázal, že to byl právě sociální kapitál v podobě členství v komunistické straně, co hrálo důležitou roli zprostředkujícího mechanismu v reprodukci intergeneračních nerovností za socialismu.

Gerber a Hout (1995) dospěli k podobnému závěru v Rusku, kde - podobně jako v ostatních socialistických státech – vedl přísně kontrolovaný nárůst vzdělanostních příležitostí k velkému přetlaku na vstupu do sekundárního a post-sekundárního sektoru školství. Především díky značnému převisu poptávky nad nabídkou a ostré soutěži zde došlo k tomu, že i přes silnou politickou kontrolu nad celým přijímacím řízením se třídní rozdíly v šancích na dosažení univerzitního vzdělání během tří poválečných kohort nezměnily. Analýzy na československých a maďarských datech přinesly podobné výsledky. (Boguszak, M. - Matějů, P. - Peschar, J., 1990; Simkus, A. - Andorka, R., 1982)

S ohledem na to, co bylo řečeno, lze pro naši analýzu stanovit dvě navzájem si konkurující hypotézy zabývající se vývojem nerovností v přístupu k vysokoškolskému vzdělání za socialismu. První odkazuje k hypotéze o „socialistické transformaci“, která našla oporu v československých datech z roku 1984. (Matějů, P., 1993) Pokud tato hypotéza platí, měli bychom být schopni v datech identifikovat významné změny v šancích na překonání tranzice mezi sekundární a terciární úrovní vzdělání jedinců s různým socio-ekonomickým původem a to zejména v první fázi „budování socialismu“. Druhá hypotéza, kterou navrhli Hanley a McKeever (1997) a kterou podpořil Wong (1998) na případě bývalého Československa a Gerber a Hout (1995) na případě Ruska, tvrdí, že navzdory socialistickým reformám a příslušným politickým opatřením k žádné změně vlivu socio-ekonomického původu nedošlo.

Dostupná evidence o změnách ve vzdělanostních nerovnostech během postkomunistické transformace (viz např. Matějů, P. – Simonová, N., 2003 či Matějů, P. – Řeháková, B. – Simonová, N., 2003) nás vede k domněnce, že třídní rozdíly v šancích na úspěšný přechod mezi sekundárním a terciárním sektorem vzdělání po roce 1989 vzrostly. Důvody pro formulování této hypotézy jsou podle našeho názoru následující:

- a) bez ohledu na doporučení OECD, Světové banky i některých českých politiků nebyl systém vysokoškolského vzdělání v České republice transformován z unitárního modelu na model binární a to může být důvodem, proč stále vykazuje „elitářské“ rysy;
- b) financování veřejných vysokých škol se nedostatečně dělí mezi veřejné a soukromé instituce; extrémně vysoká závislost univerzit na velmi omezeném

státním rozpočtu ústí do stále napjatějších rozpočtů vysokých škol, což nedávno vygradovalo až v hlubokou finanční krizi;

c) jak strukturní tlaky (unitární systém), tak zhoršující se finanční situace vysokých škol (nadměrná závislost na omezených veřejných fondech) klade vážné překážky další expanzi vzdělávacích příležitostí;

d) rostoucí vzdělanostní aspirace studentů a do nedávné doby rostoucí počet maturantů na jedné straně a trvající omezený nárůst vzdělanostních příležitostí na terciární úrovni na straně druhé mají za následek výrazný převis poptávky nad nabídkou a vysoký počet nepřijatých uchazečů;

e) z výše uvedených důvodů se přechod mezi středním a vysokoškolským vzděláním stal neobyčejně kompetitivní záležitostí;

f) postkomunistická transformace přinesla významný nárůst ekonomické nerovnosti v procesu utváření sociálních tříd;

g) proces *objektivní* přeměny třídní struktury byl transformován v genezi *subjektivně* definovaných skupin „vítězů“ a „poražených“, přičemž skupina typických vítězů zahrnuje především odborníky a novou třídu vlastníků (majitele podniků, samostatně výdělečně činné), zatímco skupina poražených zahrnuje v první řadě polokvalifikované a nekvalifikované dělníky (Matějů, P., 1999);

h) význam vzdělání v procesu dosahování individuálního životního úspěchu se ve vnímání lidí významně zvýšil, dosažení vysokoškolského vzdělání se postupně stalo jednou z hlavních strategií životního úspěchu;

i) i přes neoddiskutovatelnou demokratizaci a postupné posilování výkonových principů v procesu sociální stratifikace umožnila masivní privatizace a akumulace kapitálu zformování nové ekonomické a politické elity, které se do značné míry rekrutují z předlistopadové třídy privilegovaných;⁶ v důsledku toho nebyl růst sociálně-ekonomických nerovností vždy interpretován jako spravedlivý a legitimní, což vážně podkopávalo hodnocení příležitostí jako rovných;

j) všechny tyto procesy, které se odehrály v třídní struktuře a sociální stratifikaci post-komunistické České republiky, přinesly rostoucí obavy z nákladů, výnosů a rizik při rozhodování o vzdělanostních tranzicích mezi sekundárním a terciárním sektorem školství, zejména ve skupině „poražených“, rekrutujících se převážně z kategorie manuálně pracujících (polokvalifikovaných a nekvalifikovaných dělníků).

Vezmeme-li v úvahu všechny zmíněné argumenty, lze pro vývoj nerovností v šancích na dosažení vysokoškolského vzdělání navrhnout následující hypotézy:

H1: Socialistický režim nepřinesl žádnou změnu vlivu socio-ekonomického původu na šance uspět v tranzici mezi sekundárním a terciárním sektorem

⁶ Proces formování (staro)nových elit ve středověčné Evropě vynikajícím způsobem popsali Eyal, Szelenyi a Townsley v knize *Making Capitalism without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe*. (Eyal, Szelenyi, Townsley 1998)

vzdělávání. Jedinou významnou změnou, která se odehrála, bylo snížení nerovností mezi muži a ženami, jakožto důsledek státně řízené redistributivní politiky.

H2: Postkomunistická transformace přinesla významný nárůst vlivu sociálního původu na šance uspět v tranzici mezi střední a vysokou školou. Stalo se tak především díky rostoucímu vlivu třídního statusu otce (reprezentovaného sociálně-ekonomickou dimenzí sociální stratifikace), zatímco vliv vzdělání otce (kulturní dimenze sociální stratifikace) zůstal stabilní. Stejně tak vliv pohlaví se nezměnil.

H3: Nárůst třídních rozdílů v šancích na překonání tranzice mezi sekundárním a terciárním vzděláním byl způsoben především v důsledku rozevírajících se nůžek mezi typickými „poraženými“ v transformaci (polokvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky) a ostatními sociálními třídami.

Data a analytický postup

K zajištění dostatečného počtu případů nutného k provedení kohortní analýzy, umožňující porovnat předsocialistické, socialistické a postsocialistické stádium vývoje České republiky, byla spojena data ze tří šetření: Transformace sociální struktury z roku 1991 (TSS '91), Second International Adult Literacy Survey z roku 1998 (SIALS '98) a International Social Survey Program z roku 1999 věnovaného sociálním nerovnostem (ISSP '99). Všechna šetření byla realizována s pomocí metody dvoustupňového stratifikovaného náhodného výběru⁷. Původní dílčí datové soubory měly následující velikost: TSS '91 čítalo 1.870 případů (pouze česká data z celého československého souboru), SIALS '98 celkem 3.132 případů a ISSP '99 celkem 1.834 případů. Spojený datový soubor pak činil 6.740 případů.

Proměnné použité v analýze byly následující: COH (rok, kdy respondent dosáhl 18 let, s kategoriemi: 1. před r. 1948, 2. v letech 1948-1964, 3. 1965-1974, 4. 1975-1989, 5. 1990-1999), SEX (1. muž, 2. žena), FED3 (vzdělání otce – nejvyšší dosažené vzdělání s kategoriemi: 1. střední bez maturity nebo nižší – LSEC, 2. střední s maturitou – HSEC, 3. vysokoškolské – TERT), RED3 (vzdělání respondenta – nejvyšší dosažené vzdělání s kategoriemi: 1. střední bez maturity nebo nižší, 2. střední s maturitou, 3. vysokoškolské)⁸, FCL4 (třídní pozice otce v době, kdy bylo respondentovi 16 let, s kategoriemi: 1. polokvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci a zemědělci – UW, 2. kvalifikovaní dělníci

⁷ Podrobné informace o výzkumu TSS '91 a ISSP '99 včetně datových souborů jsou dostupné v Sociologickém datovém archivu (SDA) Sociologického ústavu Akademie věd České republiky (www.archiv.soc.cas.cz). Data z výzkumu TSS '91 jsou evidována pod číslem #0126, data z ISSP 99 pod číslem #0016. Informace o šetření SIALS jsou dostupné na webových stránkách ETS Princeton: <http://www.ets.org/textonly/all/sials.html>.

⁸ Protože analýza byla zaměřena na tranzici mezi středním a vysokoškolským vzděláním, byli ti respondenti, jejichž věk překročil 19 let a zároveň uvedli úplné střední vzdělání a status „student“, zařazeni do kategorie RED3 = 3 (vysokoškolské vzdělání).

– SW, 3. rutinní nemanuální zaměstnanci – NM, 4. odborníci, včetně samostatně činných – PROF)⁹. Distribuce klíčových proměnných jsou uvedeny v příloze.

Protože závislá proměnná byla dichotomickou proměnnou (úspěch – neúspěch v tranzici), použili jsme k analýze metodu logitových modelů. V této metodě se kategorizované nezávislé proměnné nahrazují množinou speciálních kontrastních proměnných, které lze volit tak, aby logitový model vyjadřoval hypotézu, kterou chceme ověřovat. Např. nahrazení proměnné COH kontrasty typu „repeated“ umožnilo, abychom se zaměřili na rozdíly v šancích úspěchu mezi sousedními kohortami a do modelu zahrnuli předpoklad, že v těchto šancích se některé kohorty neliší. Podobně nahrazení proměnné FED3 ortogonálními polynomiálními kontrasty (lineárním a kvadratickým) umožnilo testovat hypotézu, že logaritmus šancí úspěchu roste s růstem vzdělání otce lineárně.

Dobrá shoda každého logitového modelu s daty byla ověřována testem poměru věrohodnosti a hodnotami adjustovaných reziduí pro jednotlivá pole vícerozměrného třídění (t.j. porovnáním pozorovaných četností s četnostmi odhadnutými z modelu). Všechny použité modely prokázaly velmi vysokou shodu s daty v obou kritériích.

Výsledky analýzy

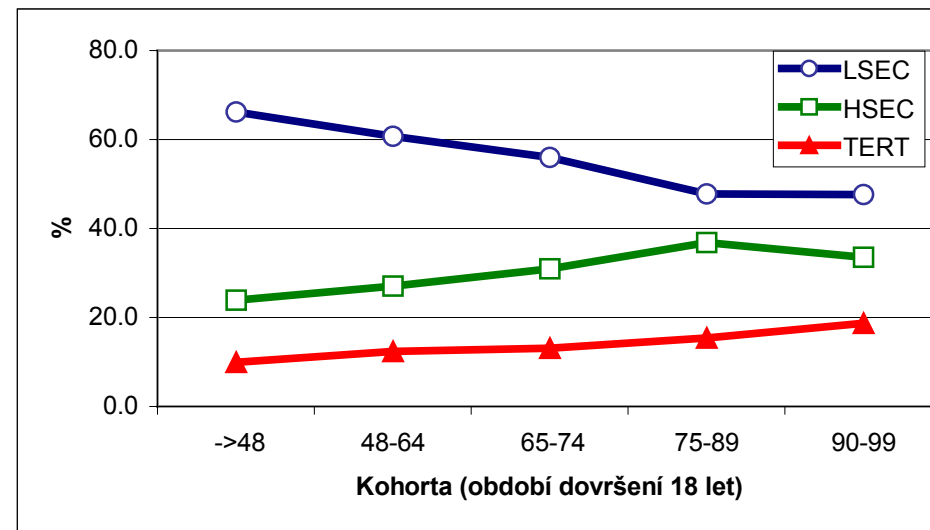
a) Základní trendy ve vývoji vzdělanostních příležitostí a v jejich dostupnosti

Jak ukazuje graf č. 2, vzdělávací příležitosti pro dosažení konečného vzdělání respondenta na úrovni maturity a vysokoškolského diplomu rostly v uplynulých 50 letech velmi pomalu. Významné zvýšení pravděpodobnosti na úspěšné překonání tranzice mezi střední a vysokou školou po roce 1989 lze částečně připsat krátkodobé stagnaci počtu maturantů v letech 1990 – 1995 (viz graf č. 3).

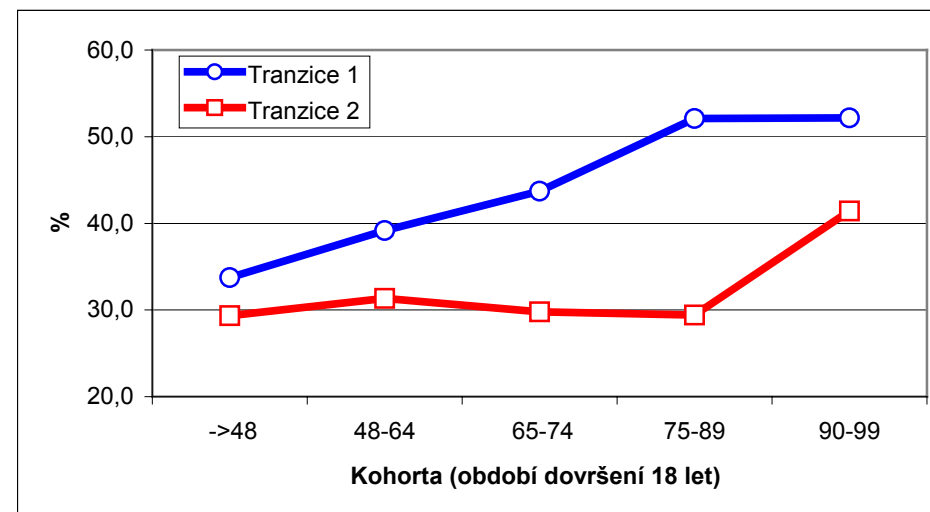
Grafické zobrazení vývoje podílu úspěšných v první a druhé tranzici podle pohlaví odhaluje vzorce typické pro bývalé socialistické státy. Počáteční období komunistického režimu přineslo rozsáhlou redistribuci vzdělávacích příležitostí mezi muži a ženami. Na úrovni první tranzice (přechodu mezi základní a střední školou) dokonce poměr úspěšných žen převýšil úspěšnost mužů. Ačkoli v průběhu dalšího vývoje začal podíl úspěšných mužů opět narůstat, ženám se přesto nevyrovnal (graf č. 4). I na úrovni druhé tranzice se podíl úspěšných žen neustále zvyšoval, ale i přes trvale klesající podíl úspěšných mužů se nepodařilo úspěšnost obou pohlaví během celé socialistické éry vyrovnat.

⁹ Jedná se o redukovanou verzi standardního EGP třídního schématu. Redukce počtu kategorií byla nezbytná k tomu, abychom předešli příliš nízkým četnostem ve vícerozměrných klasifikacích.

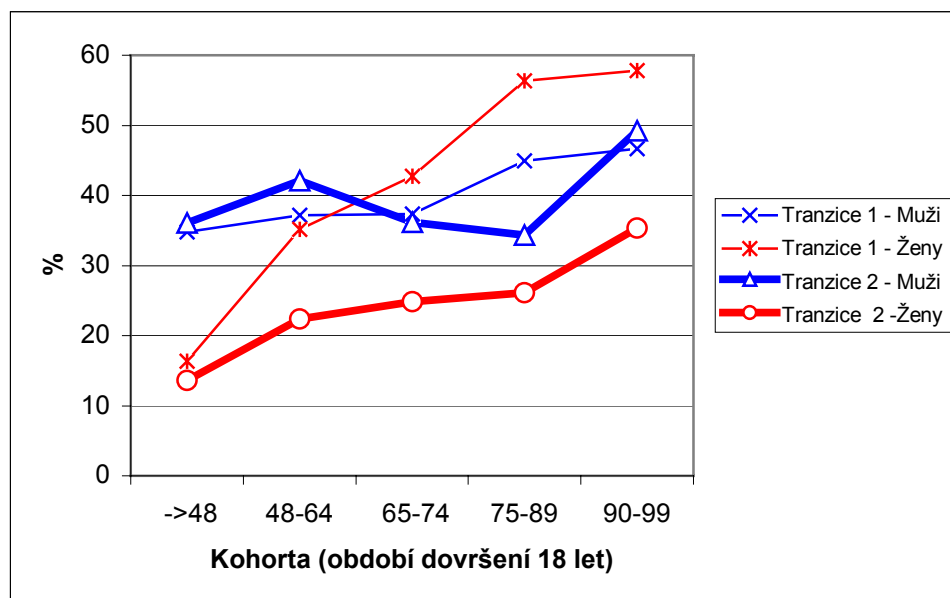
Graf č. 2.: Nejvyšší dosažené vzdělání respondentů v jednotlivých kohortách

Graf č. 3.: Podíl jedinců, kteří byli úspěšní v obou důležitých vzdělanostních přechodech: v přechodu na střední školu (Tranzice 1) a v přechodu ze střední na vysokou školu (Tranzice 2).

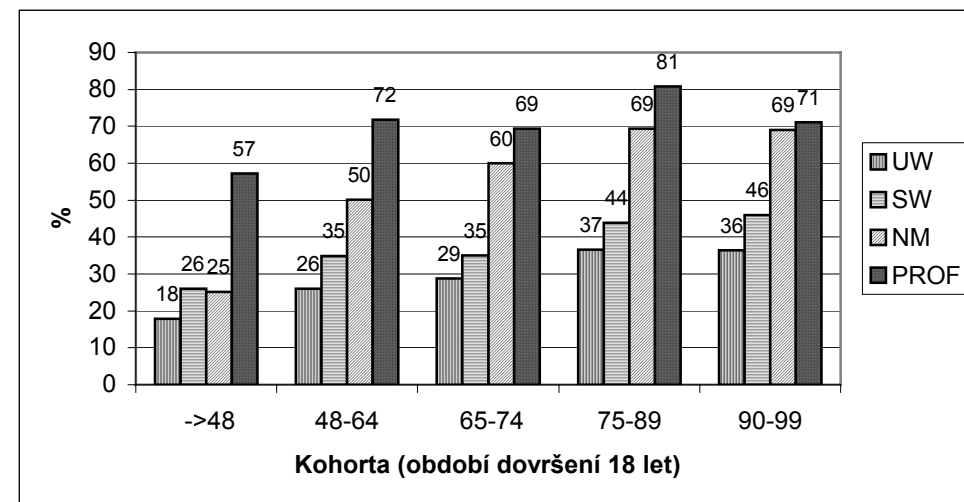
Graf č. 4.: Podíl jedinců, kteří byli úspěšní v obou přechodech, podle kohorty a pohlaví

Pomalu rostoucí vzdělávací příležitosti nevytvořily v průběhu sledovaného období příznivé prostředí k výraznému snížení třídních rozdílů v poměru těch, kteří úspěšně překonali přechod mezi sekundárním a terciárním sektorem školství. A to i přesto, že na prvním přechodu (dosažení úplného středního vzdělání) se třídní rozdíly snížily, převážně v důsledku zvýšení úspěšnosti jedinců s dělnickým původem (graf č. 5). Tato změna však nepřinesla podobně příznivý vývoj i na následné, druhé tranzici (mezi střední a vysokou školou). Údaje znázorněné v grafu č. 6 svědčí spíše o pravém opaku: rostoucí participace nižších sociálních tříd na úplném středním vzdělání vedla k rostoucímu přetlaku na této tranzici, kde však již příslušníci těchto tříd ztráceli. Podíl úspěšných na tomto přechodu se u dětí nekvalifikovaných a polokvalifikovaných otců (UW) snížil z 26% v před-socialistickém období na 16% v posledních dvou kohortách (poslední socialistické a první popřevratové kohortě). Podíl maturantů z rodin nemanuálních zaměstnanců a odborníků, kteří z růstu vzdělanostních příležitostí na terciární úrovni těžili nejvíce, se však rychle zvyšoval. Problém potomků polokvalifikovaných a nekvalifikovaných dělníků se zdá být ještě závažnější, vezmeme-li

v úvahu početnost této třídy: tento původ uvedlo v průměru 36% respondentů (38% v první kohortě, 32% v poslední kohortě)¹⁰.

Graf č. 5.: Podíl jedinců, kteří byli úspěšní v prvním přechodu, podle kohorty a třídní pozice otce

Nejvýraznějšího zlepšení úspěšnosti ve druhé tranzici se dočkali příslušníci třídy rutinních nemanuálních pracovníků. Podíl dětí s tímto původem se zvýšil z 23% v první kohortě (již tato hodnota byla nižší než podíl dvou tříd manuálních dělníků) na 48% v poslední kohortě (čímž významně převýšil podíl jedinců s dělnickým původem). Skutečnými „vítězi“ v post-socialistické soutěži se staly děti kvalifikovaných dělníků (jejich úspěšnost vzrostla z 23 na 37%, t.j. 1,6-krát), děti rutinních nemanuálních pracovníků (jejich úspěšnost vzrostla z 37 na 48%, t.j. 1,3-krát) a děti odborníků (jejich úspěšnost se zvýšila ze 45 na 60%, t.j. 1,3-krát). Skutečnými „poraženými“ se naopak stali potomci nekvalifikovaných a polokvalifikovaných dělníků, neboť podíly úspěšných stagnovaly.

b) Testování hypotéz o vývoji nerovnosti

Hypotézy o rovnosti šancí na úspěch¹¹ v tranzici mezi sekundárním a terciárním sektorem vzdělání byly testovány pomocí tří logitových modelů (Modelu I, Modelu II a Modelu III).

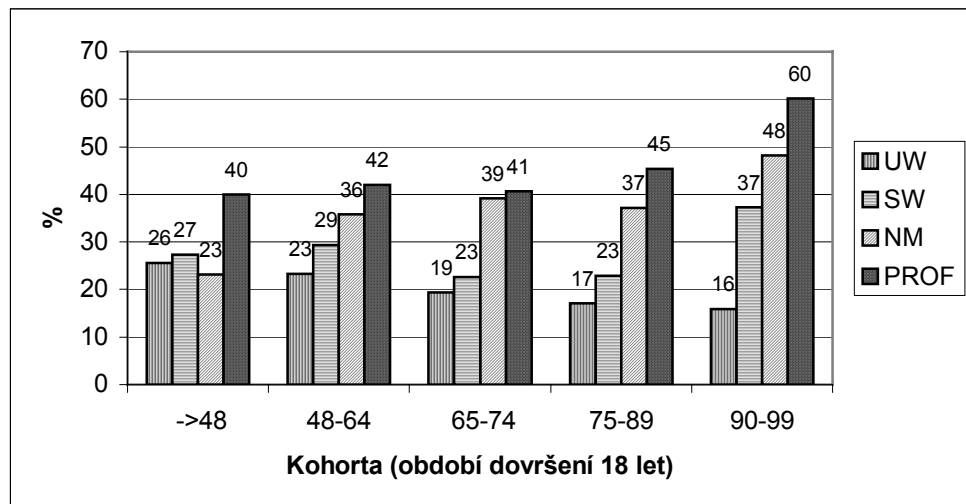
a) Model I testoval v první řadě obecnou hypotézu o vývoji šancí jednotlivých kohort na překonání tranzice mezi střední a vysokou školou. Dále pak hypotézu o

¹⁰ Distribuce proměnné FCL4 je uvedena v příloze.

¹¹ Šance na úspěch = počet úspěšných / počet neúspěšných.

vývoji nerovností mezi muži a ženami (H1) a nakonec hypotézu o tom, že vliv vzdělání otce byl mezikohortně stabilní (H2).

Graf č. 6.: Podíl jedinců, kteří byli úspěšní ve druhém přechodu, podle kohorty a třídní pozice otce

Model I (viz příloha) postuluje, že šance na úspěch jsou stejné v první a ve druhé kohortě, ale liší se podle pohlaví a podle vzdělání otce. Ve třetí kohortě se šance mění, ale jinak pro muže a jinak pro ženy. Šance ve čtvrté kohortě zůstávají stejné jako ve třetí. Šance v páté kohortě se mění pro muže i pro ženy stejným způsobem. Vliv vzdělání otce na šance úspěchu je stejný ve všech kohortách. Shoda tohoto modelu se skutečností je velmi dobrá ($L^2 = 20,8$; $df = 24$; $p = 0,649$). Z odhadu šancí, které jsme pomocí něj získali, plynou následující závěry (viz též grafy č. 7a, 7b, 8).

Šance úspěchu jsou stejné pro první a druhou kohortu, což znamená, že po nastolení socialistického režimu a jeho vzdělávacího systému nedošlo k žádné statisticky významné změně šancí na úspěch v tranzici. V obou kohortách je velký rozdíl mezi muži a ženami, neboť šance na úspěch mužů jsou třikrát větší než šance na úspěch žen (při kontrole vzdělání otce). K první změně dochází ve třetí kohortě. Šance na úspěch významně klesají pro muže a poněkud rostou pro ženy, takže nerovnosti mezi muži a ženami se zmenšují. Šance mužů jsou zde už jen 1,7-krát větší (při kontrole vzdělání otce). Ve čtvrté kohortě jsou šance stejné jako ve třetí. Další změna nastává v páté kohortě. V porovnání se čtvrtou kohortou

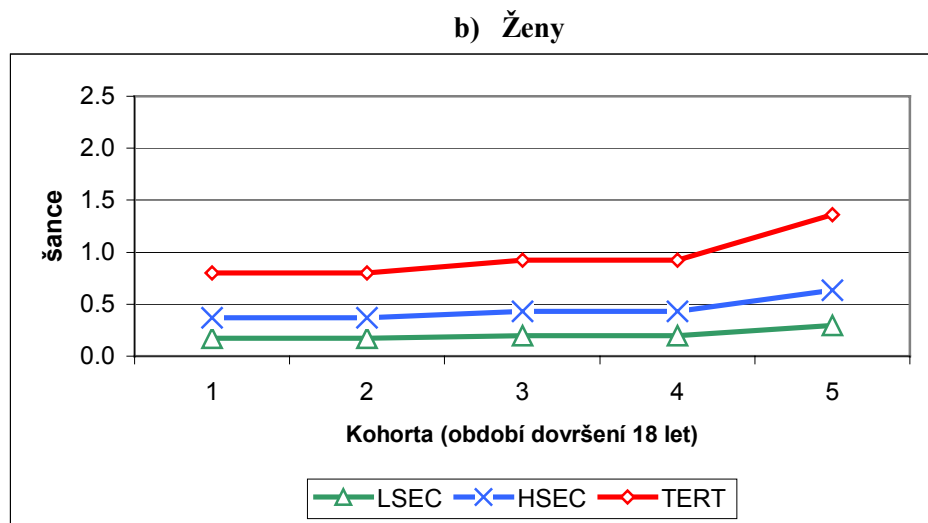
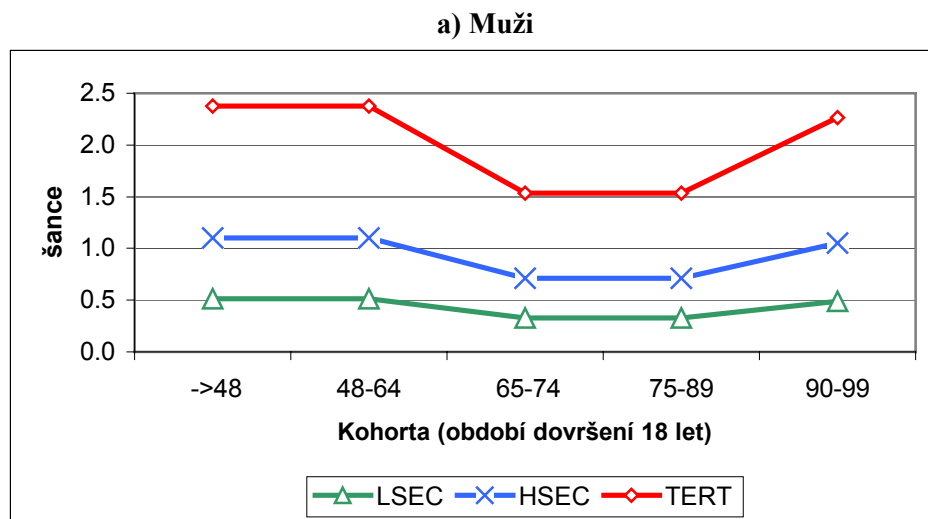
rostou šance úspěchu mužů i žen, nerovnosti mezi nimi se ale nemění, tj. zůstávají stejné jako ve třetí a čtvrté kohortě. Vliv vzdělání otce na šanci úspěchu zůstává stabilní po celé sledované období. Při kontrole pohlaví je šance jedince, jehož otec měl vysokoškolské vzdělání 2,2-krát větší než toho, jehož otec měl středoškolské vzdělání s maturitou a 4,6-krát větší než toho, jehož otec neměl maturitu.

Model II (viz příloha) zobrazuje vývoj vlivu sociálního původu, reprezentovaného třídním zařazením otce na šance úspěchu. Postuluje, že šance na úspěch jsou při kontrole pohlaví a třídy otce stejné v první a ve druhé kohortě. Ve třetí kohortě se mění, a to jiným způsobem pro muže a ženy. Ve čtvrté kohortě se šance nemění, jsou tedy stejné jako ve třetí. V páté kohortě se šance opět mění, sice stejně pro muže i ženy, ale odlišně pro různé třídy otce. Vliv sociálního původu je tedy stejný v prvních čtyřech kohortách, mění se ale v páté kohortě. Shoda modelu II se získanými daty je velmi dobrá ($L^2 = 26,1$; $df = 31$; $p = 0,718$). Z odhadu šancí poskytnutých tímto modelem plynou následující závěry (viz též graf č. 9). V prvních dvou kohortách existuje velká nerovnost v šancích na úspěch mezi muži a ženami a to nezávisle na třídě otce. Tato nerovnost se zmírňuje ve třetí kohortě (opět nezávisle na třídě otce) a v dalších kohortách už se nemění. V prvních čtyřech kohortách je vliv třídy otce na šance úspěchu stejný a to takový, že nezávisle na pohlaví se šance na úspěch zvětšují s růstem třídy otce. Pro děti kvalifikovaných dělníků jsou šance 1,3-krát větší než pro děti nekvalifikovaných nebo polokvalifikovaných dělníků. Pro děti rutinních nemanuálních pracovníků jsou šance 1,8-krát větší než pro děti kvalifikovaných dělníků a pro děti odborníků jsou šance 1,4-krát větší než pro děti rutinních nemanuálních pracovníků. V páté kohortě dochází nezávisle na pohlaví ke změně vlivu třídy otce. Klesají šance dětí nekvalifikovaných a polokvalifikovaných dělníků a rostou šance dětí jiného sociálního původu. V páté kohortě je šance na úspěch dítěte kvalifikovaného dělníka 3,1-krát větší než dítěte nekvalifikovaného nebo polokvalifikovaného dělníka (srovnej s číslem 1,3 v předchozích kohortách). Vztahy mezi šancemi dětí kvalifikovaných dělníků, rutinních nemanuálních pracovníků a odborníků zůstávají stejné jako v předchozích kohortách.

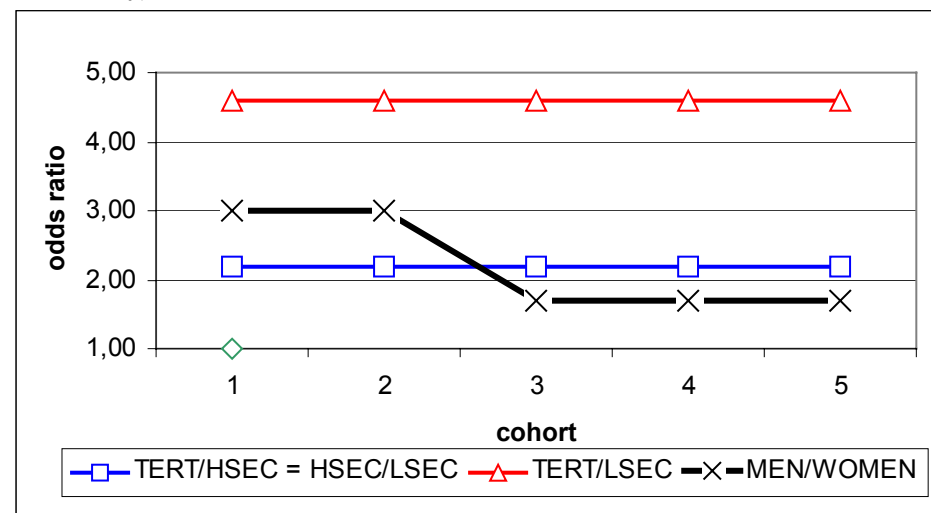
Test modelu, v němž byly zahrnuty obě proměnné reprezentující sociální původ (vzdělání otce a jeho třídní pozice), podal velmi nestabilní výsledky, zapříčiněné příliš nízkými nebo nulovými četnostmi v některých z políček vícerozměrného třídění. Abychom mohli zjistit, zda je vliv socio-ekonomického původu představovaného třídním postavením otce nezávislý na vlivu kulturní dimenze sociálního původu představované vzděláním otce, byl testován také Model III, v němž byly obsaženy oba zmíněné aspekty sociálního původu, ovšem oba redukováné do dvou kategorií. Vzdělání otce bylo rekódováno tak, aby byla ze souboru vydělena relativně velká skupina jedinců, kteří nedosáhli úplného středního vzdělání, tj. maturity, opravňující ke vstupu na vysokou školu (FED2: 1.

základní nebo neúplné střední vzdělání, 2. úplné střední nebo vyšší vzdělání). Podobně v případě třídní pozice otce byla od ostatních oddělena skupina nekvalifikovaných a polokvalifikovaných dělníků (FCL2: 1. nekvalifikovaní a polokvalifikovaní dělníci, 2. ostatní).

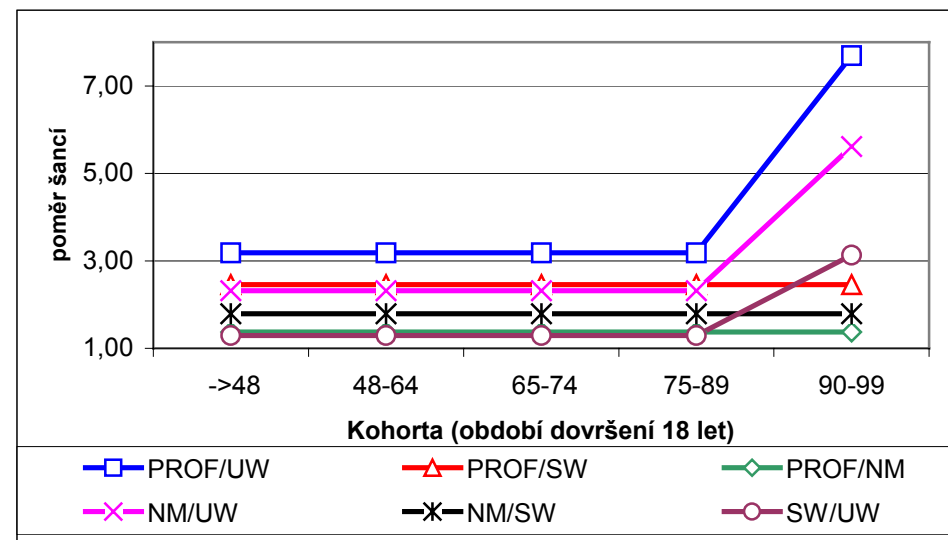
Graf č. 7.: Šance na úspěch ve druhé tranzici podle vzdělání otce získané Modelem I

Graf č. 8.: Poměry šancí na úspěch ve druhé tranzici mezi skupinami definovanými dosaženým vzděláním otce (FED) a mezi muži a ženami: získáno ze šancí predikovaných Modelem I (poměry šancí jsou stejné pro muže i ženy)

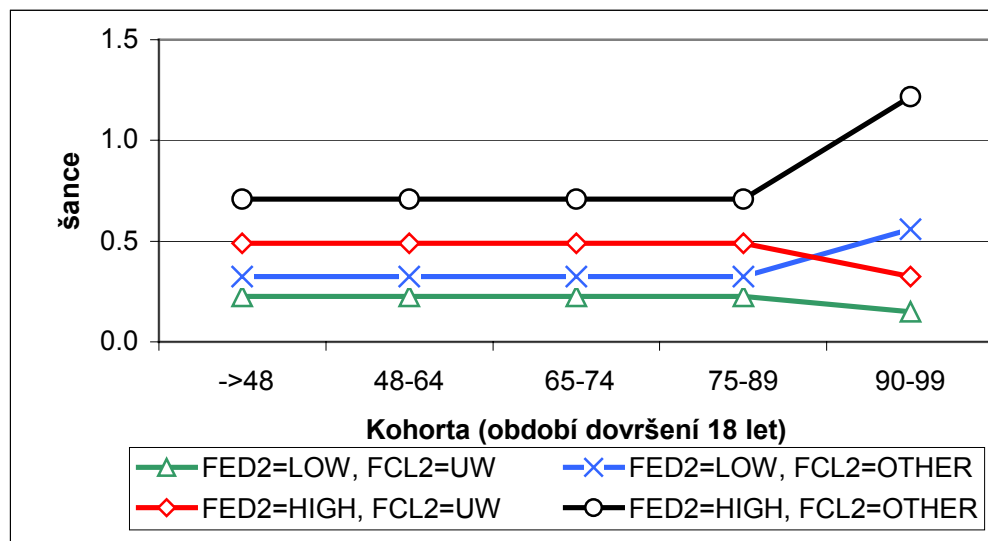
Graf č. 9.: Poměry šancí na úspěch ve druhé tranzici mezi skupinami definovanými třídní pozicí otce (FCL4): získáno ze šancí predikovaných Modelem II (poměry šancí jsou stejné pro muže i ženy)

Model III (viz příloha) zachycuje současný vliv vzdělání a třídy otce na šance úspěchu dítěte. Postuluje, že tyto charakteristiky působí na šance úspěchu nezávisle na sobě, že vliv vzdělání otce je po celé sledované období neměnný a že vliv třídy otce se mění až v poslední kohortě. Tento model prokázal opět velmi dobrou shodu s pozorovanými daty ($L^2 = 12,7$; $df = 15$; $p = 0,627$). Plyne z něj (viz též graf č. 10 a 11), že v prvních čtyřech kohortách je nezávisle na vzdělání otce šance úspěchu dítěte, jehož otec je alespoň kvalifikovaný dělník, 1,5-krát větší než šance dítěte, jehož otec je nekvalifikovaný nebo polokvalifikovaný dělník. V páté kohortě se toto číslo zvětšuje na 3,7. Z toho plyne, že vliv třídy otce se v poslední kohortě zvětšil. Vliv vzdělání otce je ve všech kohortách stejný. Nezávisle na třídě otce má dítě otce, který má alespoň maturitu, 2,2-krát větší šanci na úspěch než dítě otce, který nemá ani maturitu.

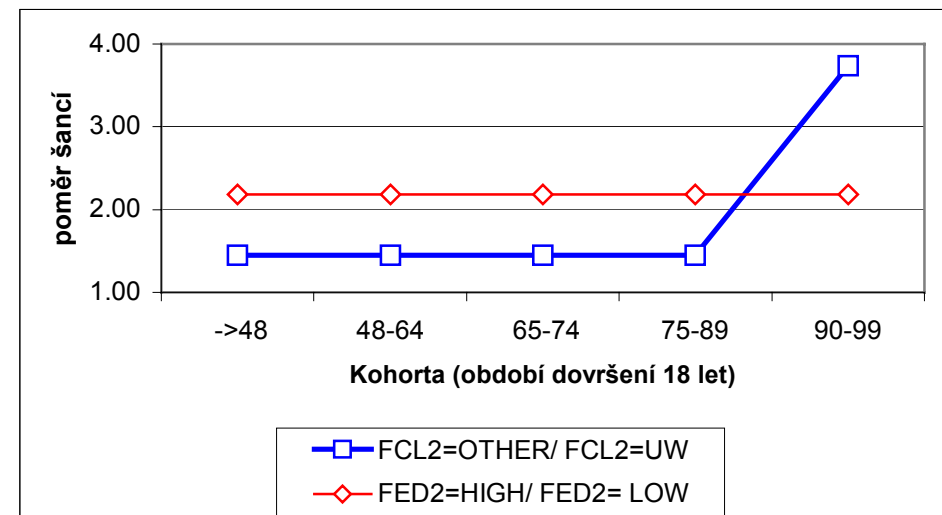
Graf č. 10: Šance na uskutečnění druhé tranzice predikované Modelem III:

Znázorněny jsou šance skupin definovaných jednak vzděláním otce (skupina s nanejvýš středním vzděláním bez maturity (FED2=LOW) nebo skupina s minimálně úplným středním vzděláním (FED2=HIGH)), jednak jeho třídní pozicí (nekvalifikovaní či polokvalifikovaní dělníci (FCL2=UW) nebo příslušníci vyšších sociálních tříd (FCL2=OTHER)).

Graf č. 11: Poměry šancí na uskutečnění druhé tranzice predikované Modelem III

Mezi sebou jsou porovnávány vždy dvě skupiny: příslušníci skupin definovaných vzděláním otce (skupina s nanejvýš středním vzděláním bez maturity (FED2=LOW) se skupinou s minimálně úplným středním vzděláním otce (FED2=HIGH)) a příslušníci skupin určených třídní pozicí otce (nekvalifikovaní či polokvalifikovaní dělníci (FCL2=UW) a příslušníci vyšších sociálních tříd (FCL2=OTHER)). 1. Poměry šancí pro překonání druhé tranzice mezi jedinci se dvěma odlišnými typy sociálního původu definovanými třídní pozicí otce (FCL2=OTHER/FCL2=UW) jsou totožné pro dvě kategorie vzdělání otce (FED2=LOW a FED2=HIGH). 2. Poměry šancí pro překonání druhé tranzice mezi jedinci se dvěma odlišnými typy sociálního původu definovanými vzděláním otce (FED2=HIGH/FED2=LOW) jsou totožné pro dvě kategorie třídní pozice otce (FCL2=UW a FCL2=OTHER).

Závěr

Ačkoli se počet vysokoškolských studentů mezi lety 1989 a 2001 zvýšil téměř o 60%, nabídka vzdělávacích příležitostí byla i tak příliš nízká a nestačila pokrýt strmě rostoucí poptávku po terciárním vzdělání. Šance přijetí na vysokou školu se neměnila, pohybovala se stále okolo 50%¹². Díky intenzivně rostoucímu počtu

¹² Uvažujeme zde počty přihlášených studentů, tedy osob, nikoli počty podaných přihlášek.

maturantů a nahromaděné neuspokojené poptávce se však stala tranzice ze střední na vysokou školu nejkritičtějším momentem vzdělávací dráhy mladých lidí. Vědomi si vývoje struktury českého vysokého školství, jeho financování a relativně malé dostupnosti, formulovali jsme hypotézu, podle které bylo období přetrvávajících nerovností za socialismu vystřídáno obdobím rostoucích nerovností během post-komunistické transformace.

Analýza rozsáhlého datového souboru vzniklého spojením tří dílčích datových souborů pocházejících ze šetření provedených po roce 1989 se zaměřila na ověření tří hypotéz. První byla odvozena z teorie „maximálně udržované nerovnosti“ Rafteryho a Houta (1996). Tato hypotéza byla následně rozpracována autory Hanley a McKeever (1997) pro socialistické země, byť s poněkud odlišnou argumentací.

Naše zdůvodnění neklesajících sociálně-ekonomických nerovností v přístupu k vysokoškolskému vzdělání během socialistické éry je následující:

a) velmi pomalý růst studijních příležitostí na úrovni univerzitního vzdělání umožnil uspokojení poptávky po tomto vzdělání ve skupinách populace s tradičně vysokými vzdělanostními aspiracemi. V souladu s tím, co tvrdí Raftery a Hout, zůstal terciární sektor vzdělání vysoce selektivní, zvláště pro potenciální uchazeče z řad nižších sociálních vrstev;

b) i přes počáteční pokusy dokazovat výhody socialistického systému (experimentem ke zvýšení počtu studujících z řad nižších sociálních vrstev pomocí kvótního systému) dokázala nová socialistická elita brzo zajistit svým potomkům výhodnější podmínky k získání vysokoškolského vzdělání.

I když některé předešlé analýzy vedly k závěru, že na počátku socialistické éry přeci jen došlo k určitému snížení vzdělanostních nerovností, které se po krátké době opět vrátily na výchozí hladinu (Matějů, P., 1993), naše analýza provedená na větším datovém souboru tento závěr nepotvrdila. Jedinou významnou změnou v nerovnostech, která se za minulého režimu odehrála, bylo jisté narovnání nerovností mezi muži a ženami, které však díky všeobecnému poklesu vzdělanostních příležitostí vedlo k výraznému snížení šancí mužů. Rozdíl v šancích na úspěch v přechodu mezi sekundárním a terciárním sektorem vzdělávání mezi jedinci s různým socio-ekonomickým původem (reprezentovaným třídní pozicí otce) zůstaly po celé období neměnné. Totéž lze říci o kulturní dimenzi sociálního původu reprezentované vzděláním otce.

I když post-socialistický přechod k demokracii představuje zatím velmi krátké období, výsledky analýzy ukazují, že sociální nerovnosti v šancích na přechod mezi sekundárním a terciárním vzděláním významně vzrostly. Tento vývoj byl způsoben třemi, navzájem se umocňujícími procesy:

a) Ačkoli změna politického systému vytvořila prostor pro demokratizaci a decentralizaci terciárního systému a pro bezprecedentní nárůst vzdělanostních

příležitostí na terciární úrovni, značná autonomie, kterou vysoké školy záhy získaly, zapříčinila to, že školy samy začaly bránit transformaci českého univerzitního systému z unitárního v binární systém (přechod na tzv. strukturované studium). V principu „elitářská“ povaha terciárního sektoru vzdělávání tak za celou dobu transformace nebyla překonána.

b) Transformace terciárního vzdělání do „masovější“ podoby byla blokována i neochotou přejít k vícezdrojovému financování, což – spolu se stále pomalejším růstem prostředků z veřejných zdrojů (Česká republika se tak dostala téměř na poslední místo členských zemí OECD, OECD 2002) – mělo za následek vážné finanční potíže terciárního sektoru a tudíž i bariéry potřebného růstu příležitostí ke studiu (a to i navzdory výraznému demografickému poklesu v této věkové skupině). Podíl přijatých uchazečů se dlouhodobě ustálil na 50% hladině. Výsledkem všech těchto procesů je stále vysoká konkurence mezi uchazeči o vysokoškolské studium.

c) V důsledku významného nárůstu sociálně-ekonomických nerovností se v průběhu post-komunistické transformace formovaly sociální třídy. Třída manuálních dělníků se vyznačovala všemi rysy „poražených“, a tak bylo možné v souladu s teorií racionálního jednání autorů Goldthorpa a Breena (Goldthorpe, J., 1996; Breen, R. - Goldthorpe, J., - 1997) předpokládat, že děti pocházející z tohoto sociálního prostředí se stanou v soutěži o studium na vysokých školách taktéž poraženými a že jejich relativní šance na překonání tranzice do terciéru se budou v porovnání s ostatními sociálními skupinami stále zmenšovat.

Naše analýza tuto hypotézu potvrdila. Po roce 1989 došlo k výraznému nárůstu nerovností v přístupu k vysokoškolskému vzdělání a to zejména díky významnému poklesu šancí dětí z dělnických rodin¹³. Výsledky analýzy potvrdily také to, že tyto nerovnosti pramení ze sociálně-ekonomické dimenze sociálního původu, v souladu s Goldthorpem a nikoli z dimenze kulturní, jak tvrdí stoupenci teorie kulturního kapitálu (efekt vlivu vzdělání otce se po celé sledované období nezměnil). Na základě všech těchto zjištění lze konstatovat, že po roce 1989 došlo v České republice k nárůstu nerovností v přístupu k vysokoškolskému vzdělání a že tento nárůst byl způsoben faktory, které mohou být označeny jako *strukturální*: ať již kvůli rigidní struktuře terciárního sektoru školství či díky postupnému formování třídní struktury české společnosti.

Petr Matějů je vedoucím oddělení sociální stratifikace Sociologického ústavu AV ČR a prorektorem pro výzkum na anglo-americké vysoké škole v Praze. Je členem redakční rady Sociologického časopisu a spolueditorem International Journal of

¹³ Analýza jednoho z autorů nepotvrdila na jiném datovém souboru a jinou metodou statisticky významný růst těchto nerovností (Simonová, N., 2003).

Comparative Sociology. V roce 2002 společně s dalšími odborníky na sociálně ekonomické otázky založil think-tank ISEA (Institut pro sociální a ekonomické analýzy), kterému v současné době předsedá. Působí jako konzultant OECD. K hlavním tématům jeho výzkumné práce patří sociální nerovnosti a stratifikace, vzdělanostní a sociální mobilita, role vzdělání v životním úspěchu, sociální transformace ve střední a východní Evropě, komparativní výzkum sociální stratifikace, mobility a distributivní spravedlnosti, vývoj politických postojů a volebního chování.

Blanka Řeháková je vědeckou pracovnící v oddělení hodnotové orientace ve společnosti Sociologického ústavu AV ČR. Významně se podílí na mezinárodním výzkumu ISSP. Zabývá se statistickým modelováním, volebním chováním, sociálními sítěmi a vztahem k životnímu prostředí. V poslední době spolupracuje s oddělením sociální stratifikace na analýze sociálních a vzdělanostních nerovností.

Natalie Simonová vystudovala sociologii na Filozofické fakultě UK v Praze, kde nyní studuje v postgraduálním cyklu. Od roku 2001 pracuje v oddělení sociální stratifikace Sociologického ústavu AV ČR, kde se zabývá vzdělanostní mobilitou a vývojem nerovností v přístupu k vysokoškolskému vzdělání od roku 1948 do současnosti. Je členkou redakční rady sociologického webu Socioweb a odborného internetového časopisu *Essentia*.

LITERATURA

- BLAU, P. M. – DUNCAN, O. D., 1967: *The American Occupational Structure*. New York - London – Sydney: John Wiley & Sons, Inc.
- BOGUSZAK, M. - MATĚJŮ, P. – PESCHAR, J., 1990: Educational Mobility in Czechoslovakia, Hungary and the Netherlands. Pp. 211-262. In: *Social Reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*. ed. by J. L. Peschar. Nijmegen: OOMO-REEKS.
- BOUDON, R., 1974: *Education, Opportunity and Social Inequality*. New York: Willey.
- BOURDIEU, P., 1973: Cultural Reproduction and Social Reproduction. In: *Knowledge, Education and Cultural Change*. ed. by R. Brown. London: Tavistock Publications.
- BOURDIEU, P., 1986: The Forms of Capital. Pp. 241–258. In: *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*. ed. by G. Richardson. New York: Greenwood Press.
- BREEN, R. – GOLDTHORPE, J., 1997: Explaining Educational Differentials. Towards a Formal Rational Action Theory. *Rationality and Society* 9(3), pp. 275-305.
- DE GRAAF, P. M., 1986: The Impact of Financial and Cultural Resources on Educational Attainment in the Netherlands. *Sociology of Education* 59, pp. 237-246.

- DI MAGGIO, P., 1982: Cultural capital and school success: The impact of status culture participation on the grades of U.S. high school students. *American Sociological Review* 47, pp. 189-201.
- FEATHERMAN, D. L. – HAUSER, R. M., 1978: *Opportunity and Change*. New York: Academic Press.
- GERBER, T. P. – HOUT, M., 1995: Educational Stratification in Russia during the Soviet Period. *American Journal of Sociology* 101, pp. 611-660.
- GOLDTHORPE, J., 1996: Class analysis and the reorientation of class theory: the case of persisting differential in educational attainment. *British Journal of Sociology* 47(5), pp. 481-505.
- HABERMAN, S. J., 1979: *Analysis of Qualitative Data. New Developments*. (Vol. 2). New York: Academic Press.
- HANLEY, E., 2001: Centrally Administered Mobility Reconsidered: The Political Dimension of Educational Stratification in State-Socialist Czechoslovakia. *Sociology of Education* 74, pp. 25-43.
- HANLEY, E. – MCKEEVER, M., 1997: The Persistence of Educational Inequalities in State-Socialist Hungary: Trajectory Maintenance versus Counterselection. *Sociology of Education* 70, pp. 1-18.
- HAUSER, R. M. - TSAI, S. L. – SEWELL, W., 1983: A Model of Stratification with Response Error in Social and Psychological Variables. *Sociology of Education* 56, pp. 20-46.
- HUTMACHER, W. - COCHRANE, D. – BOTTANI, N., 2001: *In Pursuit of Equity in Education. Using International Indicators to Compare Equity Policies*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- KREIDL, M., 2001: The Role of Political, Social and Cultural Capital in Secondary School Selection in Socialist Czechoslovakia, 1948-1989. In: *Sociological Papers*. Prague: Institute of Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences.
- MATĚJŮ, P., 1993: Who Won and Who Lost in a Socialist Redistribution in Czechoslovakia? In: *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. ed. by Shavit, Y., H. P. Blossfeld. Boulder - San Francisco – Oxford: Westview Press.
- MATĚJŮ, P. – PESCHAR, J. L., 1990: Family Background and Educational Attainment in Czechoslovakia and The Netherlands. Pp. 121-152. In: *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*. ed. by M. Haller. New York: Sharpe.
- MATĚJŮ, P. – KREIDL, M., 2001: Rebuilding Status Consistency in a Post-Communist Society. The Czech Republic, 1991–1997. *Innovation* 1, pp. 17-34.
- MATĚJŮ, P., 1999: Mobility and Perceived Change in Life-Chances in Post-Communist Countries. In: *New Markets, New Opportunities? Economic and Social Mobility in a Global Economy*. Brookings Institution and the Carnegie Endowment. ed. by C. Graham, N. Birdsall. Washington, DC.
- MATĚJŮ, P. – SIMONOVÁ, N., 2003: Czech Higher Education Still at the Crossroads. *Czech Sociological Review* 3, pp. 393–410.

MATĚJŮ, P. - ŘEHÁKOVÁ, B. – SIMONOVÁ, N., 2003: Strukturální determinace růstu nerovností. Strukturální reformy a dostupnost vysokoškolského vzdělání v České republice. In: *Sociologické Texty* 03, p. 1. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

OECD. 2002. Education at a Glance. Paris, OECD.

RAFTERY, A. E. – HOUT, M., 1993: Maximally Maintained Inequality: Expansion, Reform, and Opportunity in Irish Education, 1921-1975. *Sociology of Education* 1, pp. 41-62.

SEWELL, W., 1971: Inequality of Opportunity for Higher Education. *American Sociological Review* 36, pp. 793-809.

SEWELL, W. – HAUSER, R. M., 1975: *Education, Occupation, and Earnings: Achievement in the Early Career*. New York: Academic Press.

SIMKUS A. – ANDORKA, R., 1982: Inequalities in Educational Attainment in Hungary 1923-1973. *American Journal of Sociology* 47, pp. 740-751.

SIMONOVÁ, N., 2003: The Evolution of Educational Inequalities in the Czech Republic after 1989. *British Journal of Sociology of Education* 4, pp. 469–483.

TREIMAN, D. J., 1970: Industrialization and Social Stratification. In *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. ed. by E. O. Laumann. Indianapolis - New York, The Bobbs-Merrill Company, Inc.

VEČERNÍK, J., 2001: *Earnings Disparities in the Czech Republic: Evidence of the Past Decade and Cross-National Comparison*. The William Davidson Institute, The University of Michigan Business School, Working Paper No. 373, May 2001 (also available at: <http://eres.bus.umich.edu/web/dvdsn.html>).

WONG, R. S.-K., 1998: Multidimensional Influences of Family Environment in Education. The Case of Socialist Czechoslovakia. *Sociology of Education* 71, pp. 1-22.

Príloha: b) Specifikace logitových modelů v SPSS

Model I

LOGLINEAR SUCC(0,1) BY COH(1,5) FED3(1,3) SEX(1,2)
 /CONTRAST (COH) = REPEATED
 /CONTRAST (FED3) = POLYNOMIAL
 /DESIGN = SUCC SUCC BY COH(2) SUCC BY COH(4)
 SUCC BY FED3(1) SUCC BY SEX
 SUCC BY COH(2) BY SEX

Model II

LOGLINEAR SUCC(0,1) BY COH(1,5) FCL4(1,4) SEX(1,2)
 /CONTRAST (COH) = REPEATED
 /CONTRAST (FCL4) = REPEATED
 /DESIGN = SUCC SUCC BY COH(2) SUCC BY COH(4)
 SUCC BY FCL4 SUCC BY SEX
 SUCC BY COH(4) BY FCL4(1)
 SUCC BY COH(2) BY SEX

Model III

LOGLINEAR SUCC(0,1) BY COH(1,5) FED2(1,4) FCL2(1,2)
 /CONTRAST (COH) = REPEATED
 /DESIGN = SUCC SUCC BY COH(4)
 SUCC BY FED2 SUCC BY FCL2
 SUCC BY COH(4) BY FCL2

Příloha a) Distribuce proměnných použitých v analýze

Proměnná	COH						
		→1948	1948-64	1965-74	1975-89	1990-99	Total
RED3	LSEC	76.3	63.8	59.6	48.9	54.5	59.3%
	HSEC	17.4	24.9	28.5	36.8	38.5	29.7%
	TERT	6.3	11.3	11.9	14.3	7.0	11.0%
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
SUCC	0 – no	73.5	68.3	70.2	70.5	58.6	68.3%
	1 – yes	26.5	31.7	29.8	29.5	41.4	31.7%
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
FED3	LSEC	92.0	83.1	73.1	64.7	53.4	72.8%
	HSEC	4.9	13.6	19.5	24.6	29.8	19.1%
	TERT	3.1	3.3	7.3	10.7	16.7	8.1%
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
FCL4	UW	38.2	40.8	38.4	32.8	31.7	36.6%
	SW	24.5	29.8	31.1	33.1	29.4	30.3%
	NM	32.2	22.2	16.5	19.0	21.4	20.9%
	PROF	5.1	7.2	14.1	15.1	17.5	12.2%
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
SEX	MEN	38.5	45.6	47.0	46.5	51.0	46.1%
	WOMEN	61.5	54.4	53.0	53.5	49.0	53.9%
	Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%